

לשכת רב הקמפוס

הפקולטה למדעי היהדות

דף שבועי

פרשת ואתחנן, תשס"ה
מספר 614מאת המרכז ללימודי יסוד ביהדות
ע"ש הלנה ופאול שולמן

הטבת הנפש – השמר לך ושמר נפשך

בשלושה מקומות בפרשת ואתחנן מזהיר משה את העם על הזיכרון, על השכחה ועל הדמיון, ומקשר את כל אלה לפגיעה בנפש.

1. "רק השמר לך ושמר נפשך מאד פן תשכח את הדברים אשר ראו עיניך ופן יסורו מלבבך כל ימי חייך" (ד:ט).
2. "ונשמרתם מאד לנפשתיכם כי לא ראיתם כל תמונה ביום דְּפָר ה' אליכם בחורב מתוך האש" (ד:טו).
3. "השמרו לכם פן תשכחו את ברית ה' א-להיכם אשר כרת עמכם ועשיתם לכם פסל תמונת כל אשר צוה ה' א-להיך" (ד:כג).

בשלושת הפסוקים מופיע הפועל שמ"ר, ובשני הפסוקים הראשונים השמירה קשורה לנפש. בשלושת הפסוקים מדובר על דברים מוחשיים (אשר ראו עיניך; תמונה; פסל תמונת כל). יש מעין סתירה בין הפסוק הראשון לבין שני הפסוקים האחרים; הפסוק הראשון מזהיר לא לשכוח מה שראו העיניים ושני הפסוקים האחרים מציינים שלא הייתה כל תמונה וכל פסל. ונשאלת השאלה אילו דברים ראו העיניים בפסוק הראשון. כללית, לא ברור מן הפסוקים מה צריכים לזכור ולא לשכוח, ומה פירוש שמירת הנפש בקשר לזיכרון ושכחה, שהם חלק מתפקודים נפשיים, בצד הראייה, השמיעה והדמיון.

בעיון זה אנסה להציע אופן הסתכלות על הנפש ותפקודיה, כדי להבין מהי שמירת הנפש. תחילה יש לברר את ה"מה" (מה הוא תוכן "הדברים" שיש לזכור ולא לשכוח, האם הוא מוחשי או מופשט?) ואחר-כך את ה"איך" (איך לזכור ואיך לא לשכוח).

מאחורי הפרשנות של הפסוקים, כפי שתובא בהמשך, מסתתרת שאלה חשובה הנתונה במחלוקת: האם בידיעת ה' כל כוחות הנפש של האדם משועבדים לשכל (רמב"ם, משך חכמה) או שיש מקום להכרה חושית שאינה שכלית (רמב"ן)?

על ה"מה", מה הם "הדברים" שבפסוק ט, חלוקים רש"י ורמב"ן. רש"י אומר: "כשלא תשכחו אותם (את החוקים והמשפטים שנאמרו לפני כן) ותעשום על אמיתתם - תחשבו חכמים ונבונים, ואם תעוותו אותם מתוך שכחה - תחשבו שוטים". לפי פשט רש"י הדברים שיש לזכור הם המשמעויות האמתיות של החוקים והמשפטים, והשכחה שיש להישמר מפניה היא עיוותים הנגרמים משחיקת הזיכרון עם הזמן. רמב"ן הנדרש לאותו פסוק ט פותח דבריו בהערה שדברי רש"י אינם נכונים כלל (מבלי להסביר מדוע). הפירוש שלו הוא, שאמנם האזהרה היא על שמירת החוקים והמשפטים, אבל "חזר ואמר רק אני מזהירך מאד להשמר ולשמר עצמך מאד מאד לזכור מאין באו אליך המצוות, שלא תשכח מעמד הר סיני מכל הדברים אשר ראו שם עיניך הקולות והלפידים... ודבריו אשר שמעת מתוך האש". כלומר, 'הדברים' שאסור לשכוח הם המעמד והחווייה החושית. השכחה לפי רמב"ן היא "הזהיר במצות לא תעשה שלא נשכח דבר מן המעמד ההוא ולא נסירהו מלבנו לעולם וצוה במצות עשה שנודיע בו לכל זרענו מדור לדור כל מה שהיה שם בראיה ובשמיעה". רמב"ן מסביר עוד ש'הדברים' שבראייה ובשמיעה מחזקים את האמונה ואת היכולת להכחיש כל חולק עליהם וכל מי שמטיל בהם ספק, יותר מאשר דברים שנאמרים ע"י שליח ("ועינינו הרואות אין שם אמצעי"). ה'מה' לפי רמב"ן הם הרשמים הנקלטים באמצעות החושים, שכוחם רב לשמר את הזיכרון של הדברים, וה'איך' - זו החווייה החושית. אבן עזרא בדומה לרמב"ן מסביר (פס' ט) שה"מה" שאין לשכוח אותו הוא מעמד הר סיני. ספורנו באותו פסוק מחלק בין

עיניים גשמיות - אלה הרואות את המעמד, ועיניים שכליות - אלה המפרשות את התורה. איש מהמפרשים הנ"ל אינו מתייחס בפסוקים ט, טו לשאלה מהי השמירה הזאת של הנפש, שאני מבקש לעסוק בה.

דברי הרמב"ם ודברי בעל "משך חכמה" מתמקדים ב'איך', שנזכר לעיל, בפעילות הנפשית הקשורה בכך ובדרכים לשמירת הנפש. בשמונה פרקים לרמב"ם (בתחילת הפרק החמישי) הוא אומר ש"הנפש היא אחת ויש לה פעולות הרבה". פעולות - היינו כוחות או תפקודים של חושים, כגון זכירה, דמיון, רצייה ועוד. אצל הרמב"ם נתפסות ראיית הגוף והנפש כחטיבה אחת ושתייהן משתתפות בהשגת תכלית ידיעת ה', אלא שהרמב"ם מתווה את היחס ההיררכי הנאות שראוי להתקיים בין החושים ובין הדעת, או השכל: "וצריך שישעבד כוחות נפשו כולם לפי הדעת". כלומר שהדעת תשלוט על כוחות הנפש ולא להפך, כי שליטת כוחות הנפש על השכל פירושה אבדן השכל, שהוא אבדן הנפש. בהקדמה לפרק חלק (הקדמות לפירוש המשנה, מוסד הרב קוק עמ' קכג-קכז) מרחיב הרמב"ם את עניין היחס הנאות בין החושים לבין כוחות הנפש ואומר שלא ישיגו בעלי תענוגי הגופות את התענוגים הנפשיים. בין תענוגי הגופות מונה הרמב"ם את החושים (כולל ראייה, שמיעה, זיכרון ודמיון) וכן את תענוגות הגוף: האכילה והמשגל. לפי הרמב"ם תענוגי הגופות דרגתם פחותה מתענוגי הנפש, ואם אדם מסור לתענוגי הגוף הוא מרחיק את תענוגי הנפש ובכך הוא מחבל בנפשו: "הנה כל מי שבחר והרגיל בתענוגי הגוף ומאס (בהשגת) האמת ואהב השקר - נכרת מאותה מעלה של תענוגי הנפש המשכלת וישאר חומר כלה" (כך מסביר הרמב"ם מהו כרת). מדברי הרמב"ם משתמע שאמונה הנשענת על חושים - ראייה, שמיעה, זיכרון ודמיון, היא אמונה הנשענת על מה שהוא מגדיר כתענוגי הגוף, ותפיסה זו נוגדת את מה שהובא בשם הרמב"ם לעיל, הרואה דווקא את מעלתה של החוויה החושית בביסוס האמונה.

ר' מאיר שמחה מדווינסק, בעל ה'משך חכמה', ממשיך בקו שנקט הרמב"ם ומסביר יפה את שתי דרגות האמונה - החושית והשכלית, אלא שהוא אינו רואה אותן בצורה דיכוטומית (או...או) כמו הרמב"ם, אלא בצורת רצף (התחלה וסוף). לנימוק דבריו הוא מצביע על השינוי שחל בין דברי העם אל משה בשמות כד: ז (אמונה חושית) ובין דבריהם בפרשתנו (אמונה שכלית). בשמות העם אומר למשה "נעשה ונשמע", ואילו בפרשתנו (ה: כב-כד) העם אומר "ועתה למה נמות... קרב אתה וכו' ושמענו ועשינו".

ר' מאיר שמחה מסביר את ההבדל הזה בגרסאות ואומר ש'נעשה ונשמע' היה שלב ראשוני ונחות של האמונה, שלב שבא אחרי שתי הדברות הראשונות "אנכי" ו"לא יהיה". כשדבר ה' עובר באופן זה, בהשראה ולא בהבנה, דרך הגוף החומרי הסוכך על הנפש, והנפש, ללא מגבלות הגוף, רצה לעשות את דבר ה', מצב זה אינו השלב הסופי והתכליתי שבשלמות השכלית - הבנת דברי ה'. המופתים המוחשיים שקדמו לתכלית ההבנה נעשו רק לצורך האמונה בה', כשלב ראשוני. ועוד מוסיף הוא ואומר שבהקדמת ה'נעשה' ל"נשמע" הושוו בני ישראל במעמד הר סיני למלאכים (לפי הפסוק בתה' קג: כ "ברכו ה' מלאכיו גברי כח עשי דברו" - לשמע בקול דברו). רש"י מסביר על אתר ש"שכרם ותענוגם ותפארתם [של המלאכים] לשמוע בקול דברו", ולכאורה מציינת נכונות זו מעלה של מסירות. אלא שבהשוואה זו של בני ישראל למלאכים בדרך עבודת ה', רואה ר' מאיר שמחה חיסרון לבני אדם, משום שדרך עבודת המלאכים טובה למלאכים, אך מבחינת בני האדם היא נחותה משום שחסרה בה הבנת דברי ה', שכן למלאכים אין צורך להבין את דברו של הקב"ה. אמנם כשאמרו בני ישראל "נעשה ונשמע", דמו למלאכים משום שהשגתם את האלוקות הייתה בקבלת השראתו, לא בהבנת דבריו. ואילו בשלב השני, כשאמרו "שמענו ועשינו", כאילו אמרו למשה: די לנו בהשראה זו ובהתגלות. עכשיו קרב אתה ושמע ומסור לנו את הדברים, כדי שנוכל להבינם. התכונה להיחפז ולקבל רעיונות חדשים מבלי לבדקם, אומר ר' מאיר שמחה, תכונה זו הייתה בעוכרי העם היהודי במהלך ההיסטוריה, והיא שגרמה להם להיחפז ולשמע בקול נביאי השקר, ללא בדיקה וללא התלבטות.

בהבדלי הגישות ניתן להסיק שתי מסקנות: א. בניגוד לרמב"ם, שרואה דווקא יתרון באמונה הבאה עקב חוויה חושית, הרמב"ם ור' מאיר שמחה רואים אמונה כזאת כנחותה לעומת אמונה המושגת השגה שכלית (רמב"ם) או אמונה בשלב ראשוני (משך חכמה) בדרך אל התכלית, שהיא אמונה מתוך הבנה. ב. רש"י, רמב"ם ור' מאיר שמחה סבורים שהאזהרה להישמר שלא לשכוח מכוונת לשמירת החוקים והמשפטים, ודוחים את פרשנות רמב"ם, שהכוונה להישמר שלא לשכוח את החוויה החושית של המעמד והאותות.

בעל 'משך חכמה' מסביר יפה את משמעות שמירת הנפש, או הטבת הנפש, בפירוש המילים "היטיבו כל אשר דברו" (ה: כד). הוא מבחין בין חטאים של הגוף לבין חטאים שבמחשבה. את חטאי הגוף, אומר הוא, ניתן לתקן ע"י תשובה. פרייה ורבייה, למשל, באים לתקן את חטאי המין, סעודת מצווה באה לתקן את הזלילה והמשתה וכן הלאה, אבל טעויות שכליות ודמיונות כוזבים פוגמים במחשבה ללא תקנה. לשם הסברת היחס שבין הנפש וכוחותיה נשען בעל משך חכמה על המדרש (ויקרא רבה לב, ב) המפרש את המילה 'היטיבו' כהטבת הנרות או הטבת הקטורת. דרך המטפורה של שמן ופתילה בהטבת הנרות, מסביר בעל משך חכמה את הטבת הנפש; השמן הוא המקור שממנו יונקת הפתילה את הכוח להאיר. כך הנפש מהווה תשתית לכוח הנפשי לפעול כהלכה. במנחות (בבלי, פח ע"ב) נאמר "נר שכבה, נדשן השמן נדשנה הפתילה וכו'" ורש"י מסביר שם, כשם שהפתילה שכבתה אין לה תקנה והיא כדשן (כלומר חומר טפל ונפסד), גם השמן שלה נדשן (כלומר גם השמן נעשה חומר נפסד), ואין לו תקנה. בעל משך חכמה אומר, שכך הדבר גם בהשגה השכלית; מחשבה פסולה או

דמיון כוזב מעידים שלא רק תוכן המחשבה או הדמיון פסולים, אלא גם כוח המחשבה – השכל – פגום ונפסד ואין לו תקנה. לכן חייב אדם להימנע מכך ולשמור על נפשו השכלית שלא תיפגם, והדרך לכך היא "השכל וידע אותי" (יר' ט: כג) מלכתחילה ולא בשלבים, וזה מה שאמר הקב"ה למשה "הטיבו אשר דברו", כשאמרו "ושמענו ועשינו", כאילו אמרו הטיבו את נפשם באשר דברו.

סיכומו של דבר, יש קשר של תלות בין שמירת הנפש לבין פעולת כוחותיה (שמיעה, ראייה, זכירה ושכחה, דמיון), ובין ידיעה אמתית, או נכונה, של הקב"ה ושמירת חוקיו ומשפטיו. שמירת הנפש פירושה שמירת תקינות השכל והמחשבה, ושמירת אלו היא שמירת התשתית הנפשית שבאמצעותה מתבצעות כל הפעולות הנ"ל. כשהתשתית (כוח החשיבה) לקויה ופגומה גם הפעולות הנובעות ממנה לקויות ופגומות (הזיכרון נחלש, מתרבה השכחה ומתעצם דמיון השווא המוחשי והיצרי) ולכן מתרחקת הידיעה. כשם שהדגש בפתילה ובשמן אינו רק על שמירת פעולת הבעירה של הפתילה אלא על שמירת טיב השמן, כך הדגש בחושים ובמחשבה הוא לא על הפעולה הנפשית הבודדת אלא על המערך הנפשי כולו. נפש בריאה ותקינה מבטיחה פעולות תקינות (זיכרון תקין, דמיון מבוקר והבנה טובה), והרי תכלית פעולת הנפש היא השגת ידיעת ה'.

ד"ר רפאל ירחי
ירושלים

הדף מופץ בסיוע קרן הנשיא לתורה ולמדע